

Юрій Щур

*Кандидат історичних наук,
директор Запорізького науково-
дослідного центру «Спадщина»*

У статті на основі масиву розсекречених документів здійснено спробу описати діяльність нацистських та радянських органів державної безпеки у боротьбі проти осередків ОУН(р) на території Запорізької області під час нацистської окупації в 1942—1943 рр. та в перші роки після повернення радянської влади. Значна увага присвячена аналізу процесів, пов'язаних зі структурними одиницями націоналістичного підпілля на периферії.

Ключові слова: Запорізька область, ОУН, репресії, український націоналістичний рух.

Yuriy Shchur

Nazi and Soviet repression against OUN(r) in Zaporizhzhia Oblast.

In this article, basing on declassified documents, the author attempted to describe the activities of the Nazi and Soviet State Security organs in their struggle against OUN(r) cells on the territory of Zaporizhzhia Oblast during the period of the Nazi occupation 1942—1943 and during the first years after the Soviet regime returned. Much attention was devoted to the analysis of the processes related with structural units of the nationalist underground at the periphery.

Keywords: Zaporizhzhia Oblast, OUN, repression, Ukrainian nationalist movement.

НАЦИСТСЬКІ ТА РАДЯНСЬКІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ОУН(Р) У ЗАПОРІЗЬКІЙ ОБЛАСТІ

Історія діяльності Організації українських націоналістів (ОУН(р)) на території Запорізької області — феномен, який вже отримав свого дослідника. Від 1950-х рр. до сьогодні тривають спроби осмислення того, що загалом можемо назвати «Запоріжжям націоналістичним». Активізація досліджень спостерігається після відкриття архівів радянських органів державної безпеки, де зберігається основний масив джерел з історії українського націоналістичного руху.

Цей рух повною мірою отримав свій розвиток під час німецько-радянської війни, після появи на території Запорізької області учасників похідних груп ОУН(р). Діяльність українських націоналістів на чолі з Василем Пастушенком-‘Дмитром Ясенком’ на території Запорізької області під час німецької окупації була явищем доволі помітним. Про це також може свідчити той інтерес, який проявляли нацистські спецслужби до нейтралізації акцій ОУН(р) та ліквідації націоналістичного руху в цілому¹.

Після першого масивного удару, завданого нацистськими спецслужбами наприкінці 1941 р. ОУН(р) у Запорізькій області, націоналісти були змушені перейти до діяльності в умовах глибокого підпілля. Разом із тим, спецслужби Третього Райху уважно стежили за будь-якими проявами непокори або ж антинацистської діяльності. Усі важливі моменти, що стосувалися ОУН, знаходили своє відображення у донесеннях з окупованих територій.

Уже з другої половини 1942 р. німецькі органи державної безпеки у своїх донесеннях наголошували на тому, що ОУН(р) у своїй пропаганді зміщує акценти з боротьби проти більшовизму, а «про-

¹ Докладніше див.: Шур Ю. Український націоналістичний рух 1920—1950-х рр. в Запорізькій області: історіографія проблеми // Музейний вісник. — Запоріжжя: Запорізький обласний краєзнавчий музей, 2011. — №11. — С. 185—193; Шур Ю. Похідні групи ОУН на території Запорізької області // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2012. — Вип. XXXIII. — С. 135—144; Шур Ю. Діяльність підпілля ОУН(р) на території Запорізької області у 1942—1943 роках // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2014. — Збірник 19. — С. 397—422.

паганда майже виключно спрямована проти німецької влади, або ж так званих німецьких окупантів (...) бандерівський рух зайняв різку позицію проти Німеччини, прагнучи до того, щоб всіма засобами, навіть шляхом збройної боротьби добитися незалежності для України». Не дивно, що активізація ОУН(р) викликала гостру реакцію з боку нацистських спецслужб².

Останні на території Запорізької області мали досить значну репрезентативність. Так, у Запоріжжі розташовувалося відділення поліції безпеки й СД генерального округу «Дніпропетровськ» на чолі з К. Руге. У Мелітополі функціонувало відділення поліції безпеки й СД генерального округу «Таврія»³. Контррозвідувальну діяльність на території Запорізької області проводив Абвернебенштелле «Південь України». У березні 1943 р. в Мелітополі при штабі командувача тилу групи армій «Зюд-А» було створено контррозвідувальний орган «Абверофіцер-3»⁴.

Керівництво Запорізького обласного проводу ОУН(р) повністю усвідомлювало небезпеку зі сторони нацистських спецслужб. Яскравим прикладом цього слугували репресії кінця 1941 р. Не змінилася ситуація й у наступному році. Зокрема, в червні 1942 р. на нараді із активом мелітопольського націоналістичного підпілля обласний провідник Василь Пастушенко попереджав, що для німецьких службовців є вказівки встановлювати й брати на облік усіх вихідців із Західної України, які проживають у Запорізькій області, передовсім тих, що не мають постійного місця проживання й роботи⁵. Відмітимо, що прибулих із Західної України, окрім мови, із загальної маси вирізняв зовнішній вигляд: «їх зраджували їхні пальта, куртки та черевики»⁶. Власне, інтегрування в різні

² Патриляк І. Переломний рік в історії Організації українських націоналістів // ОУН в 1942 році: Документи / Упор. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; С. Кульчицький (відп. ред.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 15–16.

³ Чуев С. Спецслужбы Третьего Рейха. — СПб: Нева; М.: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2003. — Кн. 2. — С. 70–71.

⁴ Чуев С. Спецслужбы Третьего Рейха. — СПб: Нева; М.: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2003. — Кн. 1. — С. 48, 52.

⁵ Державний архів Запорізької області (далі — ДАЗО). — Ф.Р.5747. — Оп.3. — Спр. 107. — Арк. 168.

⁶ Беркгоф К. Жива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою. — К.: Критика, 2011. — С. 154.

галузі життя Запорізької області для оунівців йшло паралельно з інтеграцією в навколишнє середовище.

За наявними на сьогоднішній день матеріалами, можемо визначити, що пік нацистських репресій проти запорізьких оунівців припав на 1943 р. Але і в 1942 р. націоналістичне підпілля зазнавало втрат. У с. Вознесенка Мелітопольського району в 1942 р. при спробі арешту був убитий вчитель місцевої школи оунівець Василь Зінченко⁷. Наприкінці 1941 р. — на початку 1942 р. у Запоріжжі було розстріляно оунівця Н. Вірлика-‘Михайла Бурія’, а у листопаді — грудні 1942 р. заарештований інженер Михайлів у в’язниці СД в обласному центрі перерізає собі жилу⁸.

За антинімецьку агітацію 9 червня 1942 р. був заарештований співробітник михайлівської поліції оунівець Пилип Письмений. До 30 липня він перебував у в’язниці м. Запоріжжя⁹.

Бердянським СД 8 жовтня 1942 р. був заарештований й засуджений до 5 років каторжних робіт організатор «Просвіти» у м. Ногайськ (Приморськ) Петро Капленко. Після 9 місяців перебування у бердянській в’язниці, він був переведений до запорізької, звідти етапований до м. Миколаєв (звідки втік)¹⁰.

У березні 1943 р. розпочалися масові арешти оунівців у Запоріжжі. 11 березня під час розповсюдження листівок було затримано керівник осередку на Павло-Кічкасі Миколу Буйненка. Ймовірно, на допитах у гестапо, останній видав знайомих йому членів ОУН(р), оскільки вже 13 березня були заарештовані оунівці Павло-Кічкаса Михайло Левченко, Василь Савченко, Іван Малий та бухгалтер алюмінієвого комбінату Василь Бойовець¹¹. 14 березня було заарештовано завербованого Миколою Буйненком члена українського драматичного гуртка Анатолія Овсяницького, який також надав співробітникам гестапо інформацію про відомих йому членів ОУН(р) м. Запоріжжя¹².

⁷ ДАЗО. — Ф. Р.5747. — Оп.3. — Спр. 107. — Арк.205.

⁸ Архів Центру досліджень визвольного руху. — Ф. М. Лебеда. — О.з. 00187. — С. 9,33.

⁹ Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області (далі — Архів УСБ України в Запорізькій області). — Фонд припинених справ (ФПС). — Спр. П-21120. — Арк. 13.

¹⁰ Там само. — Спр. П-19487. — Т.1. — Арк. 198—198зв.

¹¹ Там само. — Спр. П-19704. — Арк. 72.

¹² Там само. — Спр. П-21898. — Арк.12-13.

*Іван Молодій-‘Сошенко’, член
Похідної групи ОУН, один із
організаторів і керівників підпілля
на Мелітопольщині*

Крім вказаних осіб, в обласному центрі за належність до ОУН(р) також були заарештовані: житель 8-го селища Іван Мишастий; один із керівників місцевого підпілля Гнат Гребенюк; утримувач оунівської квартири по вул. Броневій, 14 Пилип Мороз; члени осередку на 6-му селищі Гриценко¹³ та Григорій Могильний; староста общини с. Павло-Кічкас Барсук; Михайло Риженко та Павло Бірковський¹⁴.

Усі заарештовані спершу перебували у в'язниці СД м. Запоріжжя, потім були переведені до в'язниці, що розташовувалася на розі сучасних вул. Олександрівської й Базарної¹⁵. Микола Буйненко, Василь Савченко, Анатолій Пономаренко, Михайло Левченко та Іван Малий із Запоріжжя були переведені до в'язниці у м. Дніпропетровськ, звідки 11 вересня 1943 р. поїздом відправлені до Німеччини. Дорогою вказана група запорізьких оунівців втекла з етапу¹⁶.

Утримувач квартири ОУН(р) Пилип Мороз 22 квітня 1943 р. був переведений до в'язниці м. Мелітополь, де вже перебували оунівці з південних районів Запорізької області¹⁷.

Варто відмітити один цікавий епізод. Під час арештів серед оунівців обласного центру слідчим кримінальної поліції м. Запо-

¹³ *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області (далі — Архів УСБ України в Запорізькій області). — Фонд припинених справ (ФПС). — Спр. П-5626. — Т. 1. — Арк. 24зв-25, 51-51зв.*

¹⁴ *Там само. — Спр. П-19704. — Арк. 98.*

¹⁵ *Там само. — Спр. П-5626. — Т. 1. — Арк. 25.*

¹⁶ *Там само. — Спр. П-19583. — Арк. 10-10зв.*

¹⁷ *Там само. — Спр. П-5626. — Т. 1. — Арк. 25зв.*

ріжжя служив Василь Шеванюк, який наприкінці 1943 р. став членом ОУН(р) й працював у структурах Служби безпеки на Західноукраїнських землях (псевдоніми 'Залізний', 'Сатурн', 'Слід', '202-Г', '667')¹⁸.

Весною 1943 р. нацистськими спецслужбами було заарештовано ряд оунівців Михайлівського району: коменданта дільниці Григорія Ільченка; заступника завідувача відділу народної освіти М. Пилипенка; заступника шефа районної управи Михайла Коломійця; завідуючого елеватором смт. Пришиб Федора Любченка; старосту сільгоспобщини с. Вовківка Василя Хруща¹⁹; жителя смт. Пришиб Леоніда Закревського²⁰. Усі вони, за винятком Михайла Коломійця, після нетривалого ув'язнення були звільнені. За інформацією радянських підпільників, Михайло Коломієць через два дні після арешту повісився у в'язниці Михайлівки²¹.

22 березня 1943 р. вдруге був заарештований Пилип Письмений за обстріл німецьких машин. До 23 вересня він перебував у в'язниці СД м. Запоріжжя, після чого вивезений до концтабору «Дахау» (звідки був звільнений 1945 р. американськими військами)²².

У Великій Білозерці були заарештовані староста сільгоспобщини «Запорожець» Борисенко²³ та член обласного проводу Іван Гребенюк. Члени запорізького підпілля отримали інформацію, що останній був повішений німцями у Нікополі Дніпропетровської області²⁴. Джерела радянських партійних органів свідчать, що керівнику михайлівської ОУН(р) вдалося втекти до Львова, а пізніше емігрувати до Америки²⁵.

¹⁸ Ільницький В. Дрогобицька округа ОУН: структура і керівний склад (1945-1952 рр.). — Дрогобич: Вимір, 2009. — С. 300.

¹⁹ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-21120. — Арк. 29зв.-30зв., 48.

²⁰ Там само. — Спр. П-21873. — Арк. 226.

²¹ Запорізький архів. Народна війна. 1941—1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області: Збірник документів і матеріалів. / Авт.-упоряд.: В. Бондар, О. Величко, І. Козлова. — Запоріжжя: Прем'єр, 2005. — С. 346.

²² Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-21120. — Арк. 14.

²³ Там само. — Спр. П-21120. — Арк. 15.

²⁴ Там само. — Спр. П-19704. — Арк. 75, 95.

²⁵ Письмо Начальника Политотдела Высшего Военно-Педагогического Института им. М.И. Калинина полк. И. Веремеєва Первому секретарю Запорожского обкома КПУ от 10.03.1955 г. (Копія) // Архів автора.

*Микола Сливка-‘Буревій’, член
Похідної групи ОУН, один із
організаторів і керівників підпілля
на Мелітопольщині*

й Василь. Ще одна донька Олександра Шевченка збожеволіла. Михайло Вінтонів отримав важке поранення в голову й через два дні помер у в’язниці від тортур.

Дорогою до Костянтинівки на нараду були заарештовані Микола Сливка та Леонід Фоменко²⁶. Крім них у в’язниці Мелітополя деякий час перебував керівник ОУН(р) Бердянщини Пантелій Клименко (заарештований у квітні 1943 р.), який був переведений знову до Бердянська. Відмітимо також, що з бердянських оунівців нацистських репресій також зазнали Павло Мусієнко, Костянтин Приходько та Проценко²⁷.

Не залишилася непомітною для нацистських спецслужб діяльність мелітопольського підпілля ОУН(р). Так, 11 квітня 1943 р. в с. Костянтинівка в хаті оунівця агронома Олександра Шевченка проходила нарада за участі членів обласного проводу. Близько 21.00 хата була оточена гестапо, в «мішку» опинилися керівник міського проводу Михайло Вінтонів, члени обласного проводу Богдан Мовчан й Богдан Крицан, господар та його родина. На вимогу гестапо здатися оунівці розпочали стріляти. Внаслідок перестрілки зі сторони німців було троє вбитих. Зі сторони оунівців втрати були більш значні: загинули обидва члени обласного проводу, господар хати, його дружина Анастасія, діти Анна

²⁶ Молодій І. Пискоровичі, Пискоровичі... Моя любов, моє горе // Закерзоння. Спомини воjákів УПА / Підготував Б. Гук. — Варшава: Тирса, 1997. — Т. 3. — С. 89—92; ДАЗО. — Ф.Р.1675. — Оп.1. — Спр. 23. — Арк. 18зв.

²⁷ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19487. — Т. 1. — Арк. 118, 119, 131зв.

Події в Костянтинівці спричинилися до ретельної перевірки зі сторони референтури Служби безпеки Обласного проводу ОУН(р), яка, однак, не дозволила встановити винних. Паралельно проводилася робота щодо звільнення з в'язниці Леоніда Фоменка, Миколи Сливки та Пилипа Мороза. У цьому процесі були задіяні Іван Молодій, Володимир Хабалик, Надія Артюхова та Іларіон Курило-Кримчак. Не обійшлося без підкупу охоронців. Зрештою, 12 травня Микола Сливка та Пилип Мороз, отримавши від Надії Артюхової нові документи та зброю, втекли з в'язниці та виїхали до Запоріжжя. Леонід Фоменко від втечі відмовився, сподіваючись на легальне звільнення²⁸.

Із Запоріжжя Микола Сливка виїхав на Західну Україну, де з серпня 1944 р. перебував в УПА. Був зв'язковим з особливих доручень між проводами ОУН(р) Дрогобицької та Станіславської областей²⁹. Пилипа Мороза спрямували до Дніпропетровська, а потім до Кривого Рогу для проведення діяльності в місцевому підпіллі³⁰.

Після операції зі звільнення в'язнів з Мелітополя під загрозою арешту також вибув Іван Молодій. Опинившись спершу в Дніпропетровську, потім він виїхав до колишнього провідника Запорізької ОУН Василя Пастушенка в Полтаву, де останній на той час керував Обласним проводом. Деякий час по тому Іван Молодій керував відділом УПА в Чорному лісі (Кіровоградська область), пізніше — виїхав на Закарпаття³¹.

Василь Пастушенко-‘Кальба’ після Полтави керував Обласним проводом ОУН(р) Київщини. Загинув у сутичці із радянськими партизанами біля с. Дермань Рівненської області. Посмертно нагороджений Срібним хрестом заслуги³².

У Гуляйполі нацистським спецслужбам у протидії ОУН(р) допомагала агент жандармерії А. Мак...на, яка надала детальну інформацію про місцевий актив³³. Протягом січня — березня

²⁸ Молодій І. Пискоровичі, Пискоровичі... — С. 93—94.

²⁹ Матисьякевич З. Історія Синевідська Вижного. — Львів: Літопис, 2003. — С. 308—309.

³⁰ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-5626. — Т. 1. — Арк. 15.

³¹ Молодій І. Пискоровичі, Пискоровичі... — С. 103, 113, 118.

³² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944-1946. Документи і матеріали. — К.; Торонто, 2006. — С. 148.

³³ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19560. — Арк. 42.

Іларіон Курило-Кримчак, один з керівників підпілля ОУН Мелітопольської округи, та Марія Курило, член підпілля ОУН

1943 р. відбулися арешти. Були ув'язнені: районний провідник Микола Зінченко, Іван Шушура, Лоскутов, Григорій Качан, інспектор народної освіти Василь Калашников, директор школи Процюк, директор банку Деркач, завідувач земельної управи Дмитро Талан. Невдовзі після арешту з-під варти були випущені Василь Калашников, Дмитро Талан, Лоскутов та Іван Шушура³⁴.

За даними краєзнавця Василя Коростильова, репресій зазнали також бургомістр Григорій Чайка, голови сільгоспокооперативів Кізіленко, Попов та Розсоха. В с. Успенівка заарештували братів Жовніренків. Частина заарештованих була розстріляна у протитанковому рові на околиці Гуляйполя, дорогою до смт. Залізничне³⁵.

Микола Зінченко та Григорій Качан із Гуляйполя були відправлені до в'язниці СД м. Запоріжжя. Потім разом з іншими оунівцями (Іван Мишастий із Запоріжжя, Гніденко з Поліг та Пилип Письмений із Михайлівки) були перевезені до концтабору «Дахау»³⁶.

Після повернення радянської влади восени 1943 р. боротьбу з націоналістичним підпіллям продовжили її органи державної безпеки. На відміну від своїх «німецьких колег», радянські спецслужби підійшли до вирішення проблеми ретельніше: арешту підлягали

³⁴ *Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Архівно-кримінальна справа 7056.*

³⁵ *Коростильов В. Тасмниці гуляйпільської ОУН // Шлях перемоги. — 1997. — 31 липня.*

³⁶ *Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-21120. — Арк.29зв.-30зв.*

не лише члени ОУН, але й симпатички, члени сімей, інколи — просто знайомі націоналістів. Робота спецслужб спрямовувалася на повне викорінення наслідків діяльності націоналістів, зокрема їхньої агітації.

Одним із джерел інформації про діяльність націоналістичного підпілля на території Запорізької області були донесення радянських агентів. Так у тилу німецьких військ з 5 серпня 1941 р. по 10 жовтня 1942 р. перебував агент 4-го Управління НКГБ УРСР 'Якорь'. За цей час він побував у Житомирській, Київській, Кіровоградській, Дніпропетровській та Запорізькій областях. Після повернення, він надав інформацію, яка мала цінність для керівництва, зокрема і про діяльність українських націоналістів³⁷. Також відомо, що в діяльність ОУН(р) у Михайлівському районі був інкорпорований радянський агент-рейдовик К...й³⁸.

Вже восени 1943 р. відбулися перші арешти оунівців на території Запорізької області. 30 вересня був заарештований учасник ОУН(р) Оріхова Іван Коба (помер під час слідства), за ним — Федір Войтанік (3 роки виправно-трудовах таборів (ВТТ)) та Олександр Нескромний (звільнений з-під арешту)³⁹.

10 жовтня з арешту Петра Коржа розпочалися «зачистки» в Чернігівському районі. Відмітимо, що загалом у матеріалах справи фігурують прізвища понад півсотні підпільників, однак інших підтверджень їхньої належності до ОУН(р), окрім свідчень заарештованих, немає. Це, крім іншого, дає підстави досить скептично поставитися до кількості підпільників у Чернігівському районі. Зрештою, по справі Петра Коржа було заарештовано та засуджено 15 вересня 1944 р. сімох осіб: Петро Корж та Трохим Безсалий розстріляні; Тимофій Тихий, Володимир Новіков, Никифор Гриценко, Василь Чумак та Іван Чемерис — 10 років ВТТ з конфіскацією майна та позбавлення прав на 5 років⁴⁰.

³⁷ Підсумкова доповідь про бойову й агентурно-оперативну роботу 4-го Управління НКГБ УРСР в 1941–1945 рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1995. — №1/2. — С.22.

³⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (Далі — ГДА СБУ). — Ф.2. — Оп.93. — Спр.26. — Арк.3зв.

³⁹ ДАЗО. — Ф.Р.5747. — Оп.3. — Спр. 7840. — Арк. 9, 233, 276, 455-456.

⁴⁰ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-20207. — Т.3. — Арк.443–457.

Надія Артюхова, член ОУН на
Мелітопольщині

У листопаді відбулися перші арешти у Василівському районі. Оунівці Омелян Ломейко та Омелян Кабаченко були засуджені до розстрілу, а їхні родини вислали до Талди-Курганської та Джамбульської областей Казахстану⁴¹.

У цей же час був заарештований житель с. Відножине Сидір Єфименко, вина якого полягала у тому, що «в присутності мешканців хутора проводив антирадянську агітацію, пропагував ідеї націоналістичної організації “Українські націоналісти”»⁴².

У Михайлівському районі 1 листопада 1943 р. були заарештовані члени ОУН(р) М. Фененко та М. Пилипенко, які

були засуджені до 5 та 10 років ВТТ⁴³.

Від жовтня тривала боротьба з оунівським підпіллям у Мелітопольському районі. Наприкінці місяця був заарештований вчитель Новопилипівської школи Микола Юрченко, один з учасників педагогічних нарад, які проводилися оунівцями наприкінці 1941 р. Військовим трибуналом військ НКВД Запорізької області 11 травня 1944 р. він був засуджений до 10 років ВТТ з конфіскацією майна⁴⁴.

Ще один педагог і, за спогадами Івана Молодія, активний оунівець із с. Семенівка Сергій Гармаш був заарештований 23 грудня 1943 р. Довести провину останнього слідчим не вдалося, що, од-

⁴¹ ДАЗО. — Ф.Р.5747. — Оп.3. — Спр. 4692. — Арк. 1, 10; ДАЗО. — Ф.Р.5747. — Оп.3. — Спр. 5850. — Арк. 1, 19.

⁴² Архів Прокуратури Запорізької області (Далі — АПЗО). — Висновки про реабілітацію (ВПР). — Т.33. — Арк. 102—102зв.

⁴³ ДАЗО. — Ф.Р.5747. — Оп.3. — Спр. 7560. — Арк. 4, 85, 90.

⁴⁴ АПЗО. — ВПР. — Т. 33. — Арк. 411—411зв.

нак, не завадило Особливій нараді при НКВД СРСР присудити Сергію Гармашу 10 років ВТТ⁴⁵.

Протягом грудня 1943 р. — травня 1944 р. слідчими Мелітопольського міського відділу НКГБ Запорізької області «виявлено й ліквідовано контрреволюційну організацію українських націоналістів «ОУН», яка існувала на Мелітопільщині й ставила своїм завданням ведення активної боротьби проти Радянської влади та комуністичної партії, збройного відділення Української Радянської Соціалістичної Республіки від СРСР і створення української буржуазно-націоналістичної держави»⁴⁶.

У цей час були заарештовані активісти місцевої ОУН(р) Леонід Сухіно-Фоменко (окружний провідник), Афанасій Ніколаєнко, Микола Дмитерко, Анна Шовкопляс, Надія Артюхова, Сильвестр Барсук, Микола Семикін, Пилип Буценко, Амвросій Павліченко, Іван Борисенко та Марія Скиба. Військовим трибуналом Мелітопольського гарнізону 28 липня 1944 р. Афанасій Ніколаєнко та Микола Дмитерко були засуджені до розстрілу з конфіскацією майна; Леонід Сухіно-Фоменко, Надія Артюхова, Микола Семикін, Пилип Буценко, Амвросій Павліченко та Марія Скиба отримали по 10 років ВТТ з конфіскацією майна та позбавлення прав на 5 років; Анна Шовкопляс — 7 років ВТТ та 3 роки позбавлення прав; Сильвестр Барсук — 5 років ВТТ з позбавленням прав на 3 роки. Івана Борисенка виправдали та звільнили з-під варті⁴⁷.

Успішність у боротьбі з націоналістичним підпіллям не в останню чергу залежала від вдалої агентурно-оперативної роботи радянських органів державної безпеки. Так у доповідній записці УНКВД Запорізької області на адресу НКВД УРСР від 4 лютого 1944 р. за № 6133 про результати агентурно-оперативної роботи відділу по боротьбі з бандитизмом (ББ) УНКВД Запорізької області повідомлялося, що станом на січень 1944 р. на обліку перебували двоє агентів-рейдовиків, четверо агентів, 219 інформаторів та одна конспіративна квартира. У січні того ж року було завербовано одного резидента, шістьох агентів-рейдовиків, двох агентів, 50 інформаторів та облаштовано 50 конспіративних квартир.

⁴⁵ ДАЗО. — Ф.Р.5747. — Оп.3. — Спр. 107. — Арк. 5, 136.

⁴⁶ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19344. — Т.3. — Арк. 232.

⁴⁷ ДАЗО. — Ф.Р.2118. — Оп.1. — Спр. 895. — Арк. 14-17зв.

У результаті роботи з вербовки цільової агентури було завербовано агента 'Відважного', який подав досить значну інформацію про діяльність оунівського підпілля в Михайлівському районі під час німецької окупації.

По Новомиколаївському району секретний співробітник 'Дуб' надав інформацію про активістів місцевої ОУН(р) Григорія Панчука (заарештований гестапо), Івана Іванченка (перебував у Червоній армії) та Михайла Біжка (проживав у с. Катеринівка Дніпропетровської області). Секретний співробітник 'Красний' отримав завдання відвідати Михайла Біжка з метою виявлення його діяльності як націоналіста. Крім того, через СМЕРШ 3-го та 4-го Українського фронтів з'ясовувалася військова частина, в якій служив Іван Іванченко⁴⁸.

У доповідній записці від 4 березня 1944 р. за № 6291 зазначалося, що задля подальшої реалізації інформації про діяльність ОУН(р) в Новомиколаївському та Михайлівському районах, відділ ББ підбирає кандидатури для вербування в якості агентів по вказаних районах.

Крім того, повідомлялося про справу-формуляр на уродженця Рівненської області, колишнього викладача Запорізького машинобудівного інституту⁴⁹ Євгена Демчука, який під час окупації проживав у м. Запоріжжя, закінчив курси технологів маслопрому (м. Київ) й працював у цій галузі. За матеріалами агента 'Максима', був переконаним українським націоналістом й проводив антирадянську агітацію за створення незалежної України.

Також відділ ББ отримав первинні агентурні дані на начальника транспортного відділу Облзаготзерна Хмару, який під час окупації Запоріжжя «висловлював націоналістичні прояви за необхідність створення самостійної України, орієнтуючись на німецьких фашистів». Розробку Хмари здійснював той же агент 'Максим'⁵⁰.

У довідці керівника НКГБ УРСР С. Савченка зазначалося, що станом на 5 березня 1944 р. на території Запорізької області було виявлено: осередків і груп ОУН — 30, учасників підпілля — 187,

⁴⁸ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 93. — Спр. 26. — Арк. 3—4зв.

⁴⁹ Тепер — Запорізький національний технічний університет.

⁵⁰ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 93. — Спр. 26. — Арк. 23-24.

з яких 53 заарештовано, 24 перебувають у розробці, 110 знаходяться у розшуку⁵¹.

7 січня 1944 р. була заарештована вчителька школи № 68 м. Запоріжжя П. Шевченко. За те, що «работая учительницей школы среди учителей и учеников школы проводила антисоветскую агитацию, пропагандировала националистические взгляды, проповедовала националистов-бандеровцев», постановою Особливої наради при НКВД СРСР 24 березня 1945 р. була засуджена до 5 років ВТТ, які відбула день у день⁵².

10 років ВТТ з конфіскацією майна, згідно з вироком Військового трибуналу 8-ї Гвардійської армії від 11 квітня 1944 р. отримав житель обласного центру Анатолій Овсяницький, завербований у березні 1943 р. до ОУН(р) одним із керівників місцевого підпілля Миколою Буйненком. Для такого вироку було достатньо лише півторамісячного слідства⁵³.

По 3 роки ВТТ за участь в ОУН(р) отримали жительки Запоріжжя Надія Железнова та Марія Страусова⁵⁴.

21 лютого 1944 р. співробітники СМЕРШ із Запоріжжя повідомляли «Усім начальникам ВКР “СМЕРШ” корпусів, дивізій, бригад і 173 АЗССП 6-ї Армії: Нами виявлено контрреволюційну організацію українських націоналістів “ОУН” у селищі Павло-Кічкасі, Орджонікідзевського району Запорізької області». У цей час були заарештовані активісти міськрайонної організації Запоріжжя Микола Буйненко (10 років каторги та 5 років позбавлення прав), Михайло Левченко (8 років каторги та 5 позбавлення прав) та І. Бабак (8 років каторги)⁵⁵.

20 червня 1944 р. був заарештований утримувач конспіративної квартири ОУН (р) старої частини Запоріжжя Пилип Мороз (засуджений до 20 років каторги). Завдяки добутим матеріалам, радянським слідчим вдалося вийти на пологівські зв'язки остан-

⁵¹ *Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. / под ред. А.Н. Артизова. — М.: Российская политическая энциклопедия, 2012. — Т.2: 1944—1945. — С. 73.*

⁵² *АПЗО. — ВПР. — Т.33. — Арк.401-401зв.*

⁵³ *Там само. — Т.37. — Арк.239-239зв.*

⁵⁴ *Там само. — Т.34. — Арк. 80-80зв., 197-197зв.*

⁵⁵ *Маркович В. Підпілля ОУН у Запорізькій області // Шлях перемоги. — 2000. — 5 липня.*

нього й заарештувати 26 червня Івана Медяника та 4 жовтня Пилипа Буланого. Обоє їх було засуджено до 10 років ВТТ⁵⁶.

Проведена робота із «зачистки» націоналістичного підпілля у обласному центрі дала підстави 2-му Управлінню НКГБ СРСР вважати, що станом на 28 серпня 1944 р. їм вдалося ліквідувати Запорізький міський провід ОУН(р)⁵⁷.

Члени осередку ОУН(р) с. Верхня Хортиця Галина Колесніченко, Матрона Деркач та Сергій Федорець були заарештовані восени 1944 р. разом з іншими оунівцями Дніпропетровщини та засуджені Військовим трибуналом Сталінської залізниці 24 січня 1945 р. до 10 років ВТТ та 5 років позбавлення прав⁵⁸.

Продовжувалися арешти у Мелітопольському районі. 18 серпня 1944 р. була заарештована дружина члена окружного проводу Іларіона Курило-Кримчака вчителька Марія Курило (засуджена до 10 років ВТТ з конфіскацією та позбавленням прав на 5 років)⁵⁹.

10 років ВТТ з конфіскацією отримала односельць Марії Курило, ще одна вчителька із середовища ОУН(р) Катерина Кондуфор (заарештована 30 вересня 1944 р.)⁶⁰. Принагідно відмітимо, що чоловік останньої, вчитель Зінченко, був розстріляний німцями у 1942 р.⁶¹.

Восени 1944 р. були заарештовані мелітопольці В. Трофименко та Микола Юрченко. Перший за те, що був членом ОУН(р) (за що й отримав 25 років каторжних робіт)⁶², другий — за те, що знав про участь В. Трофименка в ОУН(р) і «приховав це від органів НКГБ»⁶³.

19 серпня 1944 р. було оголошено вирок у справі токмацької ОУН(р). На лаві підсудних опинилося 8 осіб — жителів м. Токмак.

⁵⁶ *Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-5626. — Т.1. — Арк.1, 290зв.-291.*

⁵⁷ *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. — М.: Кучково поле, 2007. — Т.V. — Кн.2: Границы СССР восстановлены (1 июля — 31 декабря 1944 г.). — С. 200.*

⁵⁸ *Архів Управління СБУ Дніпропетровської області. — Фонд кримінальних справ. — Спр.П-25403. — Т.2. — Арк. 363-367.*

⁵⁹ *Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр.П-19907. — Арк. 79, 94зв.*

⁶⁰ *АПЗО. — ВПР. — Т.34. — Арк.107—107зв.*

⁶¹ *Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр.П-21354. — Арк.140.*

⁶² *АПЗО. — ВПР. — Т.29. — Арк. 255-255зв.*

⁶³ *Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр.П-19353. — Арк.3.*

Павло Соломко, Яків Снітко та Іван Дзюба були засуджені до розстрілу з конфіскацією майна; Тихон Курись, Павло Ніколаєнко, Михайло Шуваров, Микола Вінніченко та Федір Краснокутський отримали по 20 років каторжних робіт з позбавленням прав на 5 років із конфіскацією майна. Дружина та двоє неповнолітніх дітей Івана Дзюби, як члени родини зрадника батьківщини, були виселені в Талди-Курганську область Казахстану на 5 років із конфіскацією майна⁶⁴.

22 жовтня того ж року за належність до ОУН(р) у Токмацькому районі Військовим трибуналом Запорізького гарнізону до розстрілу були засуджені Пилип Літус (двоюрідний брат генерал-хорунжого Армії УНР М. Безручка) та Лев Палкін; Микола Вибиванець та Іван Руденко — до 20 років каторжних робіт, Іван Уманський, Микола Белан та Микола Юрченко — до 10 років ВТТ з позбавленням прав на 3 роки. Пилипу Літусу розстріл було замінено 10 роками ВТТ, а Льву Палкіну — 20 роками каторги⁶⁵.

28 жовтня 1944 р. Військовий трибунал Мелітопольського гарнізону виніс вирок по справі бердянської ОУН(р). Петро Капленко та Пилип Мефодовський були засуджені до розстрілу з конфіскацією майна; Павло Мусієнко, Іван Федоренко та Костянтин Приходько — до 10 років ВТТ з позбавленням прав на 5 років та конфіскацією майна, Дмитро Полулях — 8 років ВТТ та 3 роки позбавлення прав із конфіскацією майна⁶⁶.

Відповідно до орієнтування Управління ББ НКВД УРСР № 8/2051 від 29 серпня 1944 р. на території Запорізької області проводилися розшуки чотирьох бійців УПА — уродженців регіону⁶⁷, інформацію про яких радянські органи держбезпеки отримали із захоплених документів військової округи «Богун» групи УПА-Північ⁶⁸. Станом на листопад 1944 р. Микола Сичов, Микола Пермечек та Андрій Черненко на території області виявлені не були. Спів-

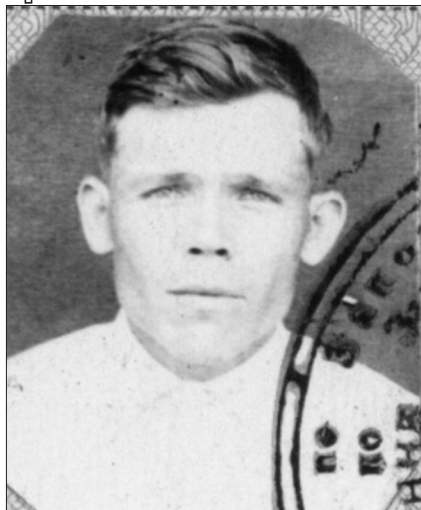
⁶⁴ ДАЗО. — Ф.Р.5747. — Оп.3. — Спр. 5427. — Арк. 1—2зв., 14.

⁶⁵ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19384. — Т.2. — Арк. 196д, 201.

⁶⁶ Там само. — Спр. П-19487. — Конверт. — Арк. 1-6.

⁶⁷ ГДА СБУ. — Ф.2. — Оп.94. — Спр.6. — Арк.4.

⁶⁸ Патрляк І. «Еведенційні картки» УПА як статистичне джерело // Український визвольний рух. — Львів: Мс, 2006. — Вип. 6. — С. 111; Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. — К.: Дніпро, 1996. — С. 249.

*Павло Закревський, член
осередку ОУН станції Пришиб
Михайлівського району*

робітникам запорізького відділу ББ вдалося встановити родичів четвертого упівця, уродженця Токмака Миколи Фоменка. За будинками, де проживали найближчі родичі останнього, було встановлено агентурний нагляд. Крім того, завербовано два інформатора — ‘Онуфрієва’ й ‘Связіста’, а також направлена стара агентура ‘Поповській’ та ‘Марков’, які вели спостереження на випадок появи Миколи Фоменка (на останнього було заведено справу-формуляр). Уся вхідна й вихідна кореспонденція родичів Миколи Фоменка була взята на перлюстраційний контроль⁶⁹.

У доповідній записці про підсумки здійсненої роботи по лінії боротьби з бандитизмом відділу ББ УНКВД Запорізької області з 1 січня по 1 червня 1945 р. зазначалося, що протягом звітного періоду виявлених і ліквідованих осередків ОУН по області не було⁷⁰.

Разом із тим, арешти окремих оунівців продовжувалися. За підозрою у належності до ОУН до 10 років позбавлення волі з конфіскацією 11 березня 1945 р. була засуджена санітарка військового госпіталю, жителька Запоріжжя П. Марущак (заарештована 13 січня 1945 р.)⁷¹.

9 травня 1945 р. Військовим трибуналом Мелітопольського гарнізону були засуджені члени ОУН(р) смт. Пришиб Михайлівського району Михайло Подорога (заарештований 26 січня) та Павло Закревський (заарештований 11 лютого). За належність до націона-

⁶⁹ ГДА СБУ. — Ф.2. — Оп.94. — Спр.6. — Арк.4—5, 108.

⁷⁰ Там само. — Арк.219.

⁷¹ АПЗО. — ВПР. — Т. 29. — Арк. 146—146зв.

лістичного підпілля перший отримав 10 років ВТТ з конфіскацією, другий — 15 років каторжних робіт⁷².

Протягом лютого — березня 1945 р. були заарештовані члени Юнацтва ОУН с. Вознесенка Мелітопольського району Юрій Курило (20 років каторжних робіт з позбавленням прав на 5 років), Ніна Ліщина та Любов Тараненко (по 10 років ВТТ з позбавленням прав на 5 років)⁷³.

Участь у зборах, які проводили члени похідної групи ОУН у с. Нове Запоріжжя Запорізького району у вересні 1941 р., разом із антирадянськими висловлюваннями, «обійшлася» місцевим жителям Федору Власенку та Устиму Макогону у 8 років ВТТ з конфіскацією майна⁷⁴.

Відділом ББ обласного Управління НКВД безперервно проводилася робота з агентурно-інформаторською мережею. Протягом січня — травня 1945 р. по лінії боротьби з бандитизмом та дезертирством було завербовано: агентів — 9, резидентів — 21, інформаторів — 150, утримувачів конспіративних і явочних квартир — 2; виключено як баласт: агентів — 3, інформаторів — 33; вибуло в інші органи: агентів — 5, резидентів — 2, інформаторів — 11; засуджено за злочини: агентів — 1, інформаторів — 1. Таким чином, станом на 1 червня на обліку перебували: агентів — 24, резидентів — 37, інформаторів — 682, утримувачів конспіративних і явочних квартир — 28. Із цієї кількості 3 агенти та 13 інформаторів були завербовані серед українців — переселенців із Польщі.

Усю агентуру було закріплено за кожним оперативним працівником відділу ББ й периферією, а там, де не було оперативників ББ, роботу з агентурою вів безпосередньо начальник райвідділу НКВД⁷⁵.

У вказаний час робота з ліквідації підпілля ОУН розширюється за рахунок появи переселенців із українських етнічних земель, які перебували у складі Польщі. У лютому 1945 р. відділом ББ по Ново-Василівському району було переверовано переселенця, колишнього агента прикордонних військ НКВД, який отримав псевдонім 'Моряков'. Останній у травні того ж року повідомив, що в

⁷² Там само. — Т. 37. — Арк. 213—213зв., 215—215зв.

⁷³ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19379. — Арк. 1, 144.

⁷⁴ АПЗО. — ВПР. — Т. 33. — Арк. 41—41зв., 197—197зв.

⁷⁵ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 94. — Спр. 6. — Арк. 226.

*Костянтин Приходько, член ОУН
м. Бердянськ*

с. Федорівка Ново-Василівського району⁷⁶ прибули 15 сімей із с. Гочів Лисковського повіту Краківського воєводства (Польща), серед яких були активні учасники ОУН: Василь Біц, Антон Біц, Лука Соляр, Михайло Дуда, Іван Лучейко, Юрій Лучейко, Антон Значко та Іван Беневят.

За даними 'Морякова', Василь Біц проявляв антирадянські настрої й намагався відновити старі оунівські зв'язки, задля чого у квітні виїжджав до Токмака та Запоріжжя.

Розробкою Василя Біца, Антона Біца та Юрія Лучейка займався 'Моряков'. Для розробки Луки Соляра відділ ББ планував завербувати переселенця Я...ва, для розробки Михайла Дуди та Івана Лучейка — Л...ка.

Для подальшої роботи з розробки серед переселенців, 'Моряков' повинен був зблизитися з Василем Біцем, увійти в довіру й продовжувати разом із ним відновлювати зв'язки із колишніми оунівцями, які були переселені до Великобілозерського району.

Для перевірки матеріалів 'Морякова', після вербування Л...ка, його планували направити в рейд до Василя Біца з легендою-завданням виявлення оунівців у Великобілозерському районі для участі в подальшій роботі ОУН.

У Запоріжжі від джерела 'Ястреб' 21 травня 1945 р. було отримано інформацію про священника-переселенця Андрія Михайловича (прізвище невідоме), який дозволяв собі антирадянські висловлювання з «пробандерівськими вкрапленнями». Це дало під-

⁷⁶ *Тепер — в Приазовському районі Запорізької області.*

стави завести облікову справу на священика й заглибитися у виявлення його зв'язків⁷⁷.

Необхідно також звернути увагу на контрпропагандистську діяльність запорізьких компартійних органів, зокрема проведення антинаціоналістичних лекцій. Завідувач відділу пропаганди й агітації Запорізького сільського райкому КП(б)У Кравець у звіті за червень 1944 р. вказував, що для партійного активу було прочитано лекцію на тему «Контрреволюційна діяльність українсько-німецьких націоналістів у тимчасово окупованих областях України». Подібна лекція «Про українсько-німецьких націоналістів» була прочитана громадськості Бердянська у квітні того ж року⁷⁸.

Зі звіту секретаря Запорізького обкому КП(б)У з пропаганди Ключника про агітаційно-пропагандистську роботу обкому за січень — квітень 1945 р. дізнаємося, що в цей час проведено 56 публічних платних лекцій, де присутніми були 17734 особи. У тематиці лекцій переважали певні теми, зокрема «Україно-німецькі націоналісти — найлютіші вороги радянського народу»⁷⁹.

Важливе місце в цій діяльності відводилося мові спілкування. Зокрема, на обласній нараді завідуючих відділами пропаганди й агітації 16 травня 1944 р. редактор обласної газети «Червоне Запоріжжя» Шабалін зазначав: «Це, товариші, врахували наші вороги краще, чим ми. Слідом за військами окупаційної армії німців їхав ешелон з людьми, знали українську мову. Їх збирали десятки років; тримали в тилу, годували і готовили, щоб вони прийшли на Україну і на рідній українській мові сіяли отруту нашим громадянам. Вороги врахували, що на українській мові вона буде більш дохідна. А ми — агітатори, комуністи, комсомольці, люди, яким доручила партія піднімати масу трудящих, не врахували цього засобу»⁸⁰.

Не зважаючи на контрзаходи, певний час, зокрема у сільській місцевості, вживалися слова, не прийнятні для радянського устрою: замість «сельсовет» — «рада», «красноармеец» — «руський» тощо⁸¹. У Мелітопольському та Якимівському районах протягом

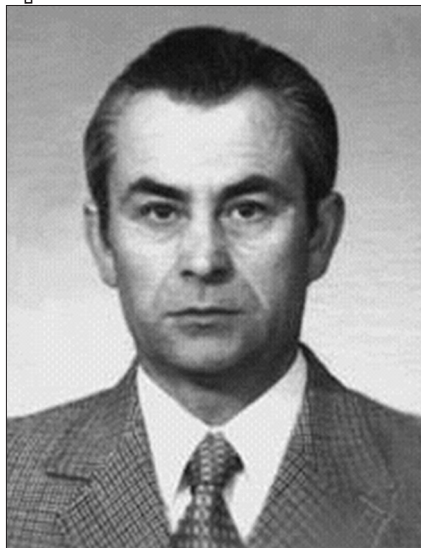
⁷⁷ ГДА СБУ. — Ф.2. — Оп.94. — Спр.6. — Арк.219-225.

⁷⁸ ДАЗО. — Ф.П.102. — Оп.1. — Спр.899. — Арк.32, 99.

⁷⁹ Там само. — Спр.1162. — Арк. 3.

⁸⁰ Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941—1955. — К.: УВС, 2005. — С. 392.

⁸¹ ДАЗО. — Ф.П.102. — Оп.1. — Спр.903. — Арк. 20.

*Микола Береславський, член осередку
ОУН с. Осипенко Бердянського
району*

1945 р. місцевою громадськістю активно обговорювалися проблеми розформування колгоспів і надання землі у приватну власність⁸².

Таким чином, під час німецько-радянської війни на території Запорізької області «зачистка» націоналістичного підпілля відбувалася в два етапи. Перший реалізовували нацистські спецслужби, а її пік припав на весну 1943 р., коли у в'язниці СД м. Запоріжжя опинилися оунівці із обласного центру, Михайлівського, Гуляйпільського та інших районів.

Враховуючи, що восени 1943 р. радянська влада повернулася всерйоз і надовго, її спецслужби до боротьби з підпіллям ОУН підійшли більш ретельно. До літа 1945 р. питома вага осередків націоналістичного підпілля була виявлена, а активісти й співчуваючі засуджені до різних строків ув'язнення або розстрілу.

Цілком усвідомлюючи небезпеку від діяльності осередків непокори, якими були оунівські ланки, боротьба проти націоналістичного руху на території області не припинялася і не збавляла обертів.

⁸² Там само. — Спр.1172. — Арк. 11, 16.